

Vooral in de tweede periode (1845-1880) tekent zich de conflictlijn af tussen de lokale autonomie enerzijds en de kerkelijke centralisatietendenzen op het nationale niveau anderzijds. Ook hier is weer een belangenverstrengeling zichtbaar: dit keer tussen het autonomiestreven van de lokale confessioneel-liberale bestuurselite en aan de andere kant de orthodox-protestantse lagere middenklasse, die de strijd aangebonden heeft met de hiërarchische synodale structuur van de Nederlands-Hervormde kerk. Dit conflict, dat op nationaal niveau zal uitmonden in de doleantie van 1886, kreeg in Woerden echter geen grote numerieke consequenties. De belangrijkste verklaring hiervoor moet gezocht worden in het feit dat de orthodoxe kleine burgerij, die een zware nadruk legde op de kerkelijke tucht, het bevindelijke arbeidersvolk van zich vervreemd had. Zelfs de groep pan- en steenarbeiders die mee waren gegaan in deze tweede kerkscheuring, lieten zich door de dolerende middengroepen nauwelijks disciplineren. Zo weigerde een vrouw van een panarbeider de belijdenis af te leggen 'want als ik het doen zal moet ik er ook naar leven en zoo lang ik er niet naar leef mag ik het ook niet doen'.

In de derde periode (1880-1930) krijgt de eigenlijke verzuiling haar beslag. De macht van de confessioneel-liberale elite wordt gebroken en het politieke leven verkerkt definitief. Fascinerend is het te zien hoe het liberale machtsblok verbrijzeld wordt; de liberalen zwermen uit naar verschillende politieke gezindtes: sociaal-liberalen, christelijk-historischen en antirevolutionairen. Gelijkijdig en verbonden hiermee is ook nu weer een sociaal-politieke machtsverschuiving: de heerschappij van de fabrikantenelite moet wijken voor de machtsaspiraties van de lagere middengroepen, dat wil zeggen de boeren, de middenstanders en de kaaskopers. Hier ligt ook de verklaring voor het merkwaardige feit dat in Woerden het initiatief voor de oprichting van een antirevolutionaire kiesvereniging (1892) niet — zoals men zou verwachten — bij de gereformeerden, maar bij de hervormde middengroepen lag. De laatstgenoemden probeerden langs deze weg de politieke macht op hun liberale geloofsgenoten te veroveren.

Op grond van zijn Woerdense gegevens postuleert Van der Laarse 'het primaat van de religie' in plaats van het in de verzuilingsliteratuur zo vaak gestelde primaat van het politieke of het sociaal-economische. Patronen van politieke mobilisering werden tijdens 'de lange negentiende eeuw' voortdurend gevoegd naar wisselende godsdienstig-kerkelijke scheidslijnen, zo stelt hij. Met de 'rehabilitatie' van de religieuze faktor kan ik van harte instemmen, al lijkt het begrip 'primaat' ten onrechte voorbij te gaan aan de ingewikkelde verknoping van godsdienst en politieke machtsverhoudingen, die Van der Laarse zelf zo zorgvuldig en genuanceerd heeft beschreven in zijn proefschrift.

Hier ligt een moeilijk, maar waardevol werk dat het lokale belang ver overstijgt. Van der Laarse verheldert en reviseert met deze *casestudy* ook veel van wat we tot nog toe van de nationale ontwikkelingen weten. Het is jammer dat hij de toegankelijkheid van dit uiterst informatiedichte boek niet wat groter heeft gemaakt met hulpmiddelen als een chronologie, een begrippenlijst, een 'stamboom' van de diverse religieuze stromingen, en een geschematiseerde weergave van de kerkelijke bestuursstructuren. Jammer is het ook dat de tekst ontsierd wordt door nogal wat grammaticale en spellingsfouten.

J. A. Righthart

J. D. Popkin, *News and Politics in the Age of Revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca-Londen: Cornell University Press, 1989, xiii + 292 blz., \$38.-, ISBN 0 8014 2301 5).

Tijdens de vorig jaar zo uitbundig gevierde *bicentenaire* van de Franse revolutie mocht de

persgeschiedenis zich in een opmerkelijke belangstelling verheugen. Zo organiseerden bij voorbeeld Robert Darnton en Daniel Roche een omvangrijke tentoonstelling onder de titel 'Revolution in Print. The Press in France 1775-1800' en verschenen er ontelbare publikaties over kranten en tijdschriften uit de revolutiejaren. Ook op dit terrein besteden historici veel aandacht aan de vraag of de Franse revolutie nu werkelijk een plotselinge breuk vormde dan wel een sterke mate van continuïteit met het verleden vertoonde. Velen verdedigden de stelling dat de Franse revolutie tevens een persrevolutie was. Zij wijzen daarbij op de enorme en plotselinge groei van het aantal gepubliceerde bladen, de hogere verschijningsfrequentie, de afschaffing van de censuur en het ontstaan van een expliciet ideologische opiniepers. Anderen menen echter dat de Franse revolutie weliswaar grote veranderingen bracht, maar dat deze veranderingen ten dele slechts van korte duur waren of, indien dat niet het geval was, hun wortels hadden in het *ancien régime*. Tot deze laatste groep behoort Jeremy Popkin, hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Kentucky. Zelf begonnen met een boek over de pers in de revolutiejaren (*The Right-Wing Press in France 1792-1800*), heeft Popkin de afgelopen jaren in een reeks artikelen uiteengezet dat het gebrek aan aandacht voor de politieke journalistiek van het *ancien régime* heeft geleid tot een overtrokken beeld van de persrevolutie van 1789. De hier te bespreken monografie over de geschiedenis van de *Gazette de Leyde* in de laatste drie decennia van de achttiende eeuw is bedoeld om deze stelling, door middel van een gedetailleerde studie, kracht bij te zetten.

De *Gazette de Leyde* (de officiële naam was *Nouvelles extraordinaires de Divers Endroits*) was gedurende het grootste deel van de door Popkin besproken periode, die van het redacteurschap van Jean Luzac, het meest gerespecteerde nieuwsblad van Europa, ondermeer vanwege de zorgvuldige en betrouwbare manier waarop met het nieuws werd omgesprongen. De tweemaal per week in Leiden geproduceerde krant richtte zich duidelijk op een Europees lezerspubliek en vond dat in de internationale, kosmopolitische elite van diplomaten, officieren, ambtenaren en renteniers. De keuze van onderwerpen was traditioneel. Oorlogen, diplomatieke onderhandelingen, de hoge binnenlandse politiek en constitutionele crises vormden de hoofdmoot van het aan de lezer voorgeschotelde nieuws, terwijl Frankrijk en Engeland de landen waren die de meeste aandacht kregen. De oplage van de *Gazette* kan niet precies worden berekend (onder meer vanwege de buitenlandse roefdrukken), maar overschreed in Leiden in het midden van de jaren 1780 de vierduizend exemplaren, een hoog aantal voor de achttiende eeuw en goed voor een ruime winstmarge. Alle stadia van de productie van de krant, van het verzamelen van het nieuws tot en met het zetten en drukken, worden door Popkin zorgvuldig en met grote detailkennis besproken. Belangrijk is natuurlijk de vraag naar de plaats van de *Gazette* binnen het geheel van de achttiende-eeuwse nieuwsvoorziening. De krant hoorde (samen met bij voorbeeld de *Courier du Bas-Rhin*) tot de internationale, Franstalige elitepers. Deze bestond naast en concurreerde met enerzijds de officiële, sterk propagandistische nieuwsvoorziening (bij voorbeeld de *Gazette de France*), anderzijds de nieuwsvoorziening in andere media dan kranten (handgeschreven nieuwsbrieven, politieke tijdschriften, pamfletten).

Politiek gesproken opereerde deze internationale elitepers in een schemerig gebied. Zij was niet rechtstreeks afhankelijk van de verschillende overheden. Zij werkte er echter wel informeel mee samen en werd er, binnen zekere grenzen, door getolereerd. Vele overheden, waaronder ook de Franse absolute monarchie, waren in de tweede helft van de achttiende eeuw langzamerhand tot de conclusie gekomen dat het, zoals de Franse *directeur-général de la librairie* Malesherbes reeds in 1759 in een memorandum uiteenzette, onmogelijk was de nieuwsstroom volledig te beheersen. Men vreesde bovendien dat de steeds machtiger wordende publieke opinie (een in

de tweede helft van de achttiende eeuw alomtegenwoordig en uiterst belangrijk concept) dit niet meer zou verdragen en als despotisme zou bestempelen. In de aldus ontstane ruimte functioneerde de internationale elitepers. Deze elitepers profileerde zich niet als een politieke opiniepers of als de stem van de publieke opinie. Zij pretendeerde niet meer te doen dan op betrouwbare en onafhankelijke manier nieuws aan het publiek te verschaffen. Een politieke functie had zij echter wel degelijk. Ten eerste omdat deze informatieverschaffing de basis vormde voor politieke discussies. De kranten hadden op deze manier een 'agenda-setting function'. En dergelijke door de internationale elitepers bevorderde openbare discussies zouden, zo betoogt Popkin in een moeilijk bewijsbare maar niet onaannemelijke redenatie, uiteindelijk rechtstreeks uitmonden in de eis dat de publieke opinie voortaan ook richting zou geven aan het politieke proces. De internationale kranten waren echter ook, zoals voor de *Gazette* uitvoerig wordt aangetoond, op een veel directer manier politiek. Ondanks de nadruk op onpartijdige verslaggeving probeerde de redacteur van de *Gazette* de gebeurtenissen te beïnvloeden. Jean Luzacs politieke stellingname sprak overduidelijk uit de bladzijden van zijn krant. Als achttiende-eeuws constitutionalist en klassiek republikein steunde hij de politieke bewegingen waarvan hij meende dat zij bij die idealen pasten. Zo was hij, zoals bekend, een warm pleitbezorger van de Amerikaanse revolutie, grotendeels overigens omdat hij het moderne karakter van deze omwenteling niet onderkende. Bewegingen die zich nadrukkelijk op een radicale volkssoevereiniteit beriepen of gepaard gingen met geweld van de lagere klassen hoefden niet op zijn sympathie te rekenen, zoals overduidelijk bleek bij de verslaggeving over de Franse revolutie. Popkin toont op fascinerende wijze hoe wat men het afstandelijke engagement van de *Gazette* zou kunnen noemen in de laat achttiende-eeuwse sfeer van extreme polarisatie onmogelijk werd. Tijdens het jaar 1787 bij voorbeeld moest Luzac, die met zijn klassiek republikeinse patriotisme inmiddels door de democratische patriotten ter linkerzijde was ingehaald, zich noodgedwongen bij de radicalen aansluiten en zich van sterk ideologische journalistieke vormen bedienen, omdat het orangisme het enig overgebleven alternatief was. Een hoogtepunt in het bestaan van de krant — zowel financieel als inhoudelijk — was de verslaggeving over de pre-revolutionaire crisis in Frankrijk. Met het uitbreken van de revolutie en de afschaffing van de censuur was de leidende rol van de *Gazette* in de Franse binnenlandse politiek vanzelfsprekend uitgespeeld.

Popkin heeft een boeiend boek geschreven. Natuurlijk is er ook kritiek mogelijk. Zo zou de Nederlandse lezer graag een iets grondiger analyse van Luzacs politieke denken hebben gezien (*Socrates als burger beschouwd* wordt bij voorbeeld wel zeer summier behandeld), terwijl het boek ook gebaat zou zijn geweest bij meer aandacht voor de ontwikkelingen in de Nederlandse pers in de besproken jaren, een onderwerp waarover recentelijk door ondermeer N. C. F. van Sas belangrijke bijdragen zijn geleverd. Sommige opmerkingen worden bovendien nogal uit de losse hand gemaakt, zoals de stelling dat de onafhankelijke verslaggeving in Europa haar wortels vindt in 'the humanist tradition of republican liberty based on virtue'(263). Dit zijn echter punten van relatief ondergeschikt belang. In zijn hoofddoel, het vestigen van de aandacht op het belang van de rijke politieke journalistiek van het late *ancien régime*, is de schrijver voortreffelijk geslaagd.

W. R. E. Velema

J. A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg* (Amsterdam: Van Soeren & Co en Bataafsche Leeuw, 1989, 432 blz., ISBN 90 6881 012 X).

Ter gelegenheid van zijn emeritaat werd de auteur deze bundel aangeboden. 21 artikelen van zijn hand werden er onderverdeeld in 5 categorieën. Onder *historiografie* vindt men thema's als de professionalisering van de geschiedschrijving in katholieke kring en de paradoxen in het streven eerst naar een katholieke visie en later naar zuivere objectiviteit. Verder komt de eigen plaats van de kerkgeschiedenis naast de theologie aan de orde. Bornewasser is hier de geschiedkundige vakman, die in zijn faculteit een eigen plaats inneemt naast geordineerde theologen. Gelovige beleving en historisch-wetenschappelijke analyse hoeven elkaar immers niet uit te sluiten. Juist omdat hij de geschiedenis van de kerk in haar historiciteit ziet (getuige de titel van deze bundel) en beseft hoe sterk geloven, denken en handelen in de kerk steeds door samenleving, cultuur en tijd bepaald worden, wenst hij de eigen plaats van zijn discipline duidelijk aan te geven. Van daaruit corrigeert hij theologen die al te vrijmoedig het verleden interpreteren ter staving van hun actuele stellingname. Niet alleen binnen de theologische faculteit maar ook in de kring van zijn vakgenoten in *historicis* bekleedt Bornewasser trouwens zo'n tweeledige positie: hij behoort tot de vooraanstaande historici. En bovendien heeft hij dank zij zijn vertrouwde met de voor Nederland wezenlijke, religieuze, component van het verleden op de meeste vakgenoten een slag voor. Terug echter naar de inhoud van zijn afscheidsbundel.

In de categorie *staat en kerk* vinden wij naast een algemeen beschouwend artikel over de seculariserende effecten van drie eeuwen Europese politieke theorie en *raison d'état*, ook drie in tijd beperkter, op uitgebreid bronnenonderzoek gegronde artikelen over de verhouding tussen Nederlandse staatslieden en de kerken (1795-1848). De artikelen in de categorie *kerk en samenleving in ontwikkeling* getuigen van Bornewassers betrokkenheid bij de debatten in de kerk, zijn beheersing van oude en modere christelijke theologie en zijn behoefte aan historisch correct woordgebruik in de theologische discussie. Daarbij is het zijn opzet om stellige standpunten van conservatieven en progressieven met de kracht van historische argumenten te relativeren en noch door de ene noch door de andere groep machtswoorden opgedrongen te krijgen. Het besef van de historiciteit van het kerkelijk heden en verleden spreekt trouwens ook uit titels voorkomend in de rest van zijn oeuvre. Zoals: 'hedendaags perspectief', 'verschuivend perspectief', 'geloofsbeleving in ontwikkeling'. Zij getuigen van een 'worsteling met het verleden' die bij Bornewasser resulteert in wetenschappelijke eerlijkheid zonder renegatie. *Nederlandse katholieken en Negentiende-eeuwse protestanten* zijn de titels van de laatste twee categorieën; op de artikelen erin kom ik nog terug. Ten dele bevatten de hierboven genoemde categorieën artikelen over de Nederlandse (kerk)geschiedenis waarmee vakgenoten al vertrouwd waren. Ik denk hier aan: 'Geschiedbeoefening en katholieke geloofsovertuiging in verschuivend perspectief', 'The authority of the Dutch State over the Churches', 'Het credo... geen rede van twist'. Ter verklaring van een koninklijk falen', 'Die Aufklärung und die Katholiken in den nördlichen Niederlanden', 'De Nederlandse katholieken en hun 19e-eeuwse vaderland', 'Schaepman ultramontaan en christen-democraat', 'De katholieke zuil in wording als object van columnologie', 'Hoe conservatief was het Réveil?', 'Groen en de Rooms en' 'Mythical aspects of Dutch anti-catholicism'. Zij getuigen van Bornewassers liefde voor historiografische bespiegeling, zijn talent voor kritische (kerk)historische analyse en van zijn middenpositie in kerk en christendom. Zijn betoog is steeds helder, zijn formulering niet altijd